

Bibelen og slaveriet

Blant de viktigste argumentene nyateister som Richard Dawkins, Sam Harris og Christopher Hitchens har mot Bibelen er at den taler for slaveri. Denne artikkelen viser at ordene *slave* og *slaveri* brukes langt oftere i nyere oversettelser, og foreslår en mer nyansert oversettelse. Leseren får hjelp til å forstå at den gammeltestamentlige slaveriet ikke kan sammenlignes med den moderne forståelsen av ordet. I tillegg peker forfatteren på at NTs ord om likhet og gjensidig underordning gjaldt alle kristne – slaver så vel som frie.

“I andre vers av det etterfølgende kapitlet [Andre Mosebok 21], forklarer gud Moses under hvilke forhold de kan kjøpe eller selge slaver (eller gjennomføre deres ører med en syl) og gir dem regler når det gjelder å selge sine døtre.”ⁱ

– Christopher Hitchens.

“For å forstå Bibelens moralske visdom kan det være nyttig å se på moralske spørsmål som nå er løst til alles tilfredsstillelse. Se på spørsmålet om slaveri for eksempel. Hele den siviliserte verden er nå enige om at slaveri er avskyelig. Hva slags moralsk veiledning får vi fra Abrahams Gud i dette spørsmålet? Hvis du ser i Bibelen vil du oppdage at universets skaper tydeligvis forventer at vi skal holde slaver:”ⁱⁱ

– Sam Harris

Disse sitatene fra to av Vestens mest innbitte kristendomskritikere kan få hvem som helst til å ta avstand fra tanken om at Bibelen skulle være en troverdig kilde til moralsk visdom. Følgende sitat fra Bibelen ser ut til å underbygge påstandene ytterligere:

“Vil du få deg en trelle eller en trellekvinne, skal dere kjøpe dem av de folk som bor rundt omkring dere. Dere kan også kjøpe trelle av de fremmede som holder til hos dere, og av deres etterkommere som bor hos dere og er født i deres land. Dem kan dere eie, og dere kan la dem gå i arv til deres barn, så de kan eie dem. Dere kan bruke dem som trelle så lenge dere vil. Men over dine brødre, israelittene, skal du ikke gjøre deg til herre. En bror skal ikke være hard mot sin bror.”ⁱⁱⁱ (Tredje Mosebok 25,44-46)

Harris får det altså til å høres ut som om du kan eie treller for alltid, og at du kan herske over dem med hard hånd.

Prima Facie

Det vi kan kalle et *prima facie*^{iv} argumentasjon om Bibelen og slaveri kan høres omtrent slik ut:

- Bibeloversettelser snakker om slaver
- I GT finner vi ingen innsigelser mot å holde slaver
- I NT finner vi ikke noe påbud om å sette slaver fri, faktisk blir slavene fortalt at de må underordne seg
- Altså godtar Bibelen slaveri
- Vi vet at slaveri er urett
- Altså godtar Bibelen noe vi vet er urett

Det kan altså se ut som om vi har en relativt god sak mot Bibelen! For å forstå hva Bibelen egentlig sier om slaveri er det imidlertid avgjørende viktig å se nærmere på ord som *trell/slave*^v, *kan (may)*, *kjøpe* og *eiendom*.

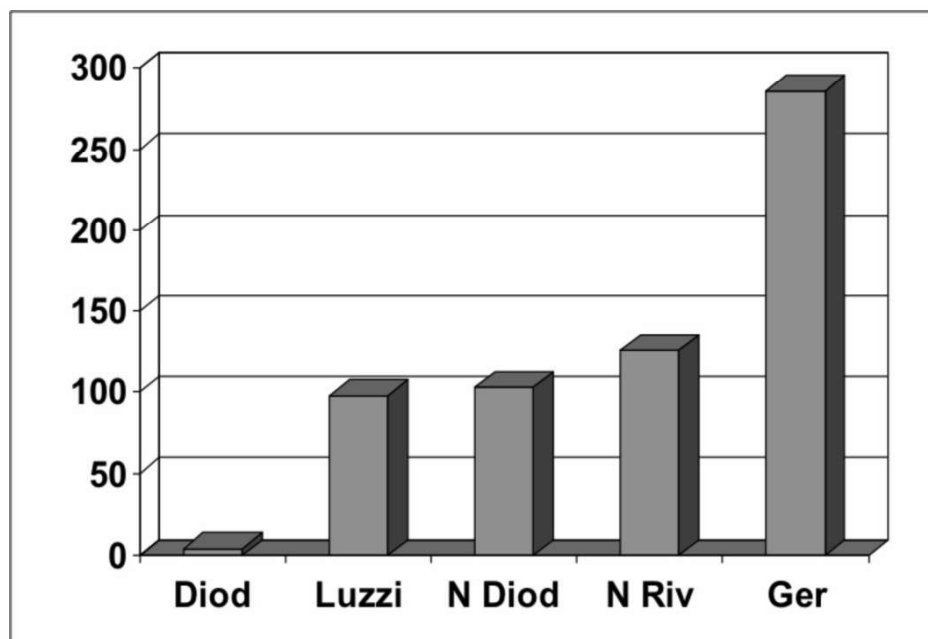
Oversettelse av begreper

I King James-Bibelen fra 1611 finner vi ordet *trell* bare to steder. I den nye King James-oversettelsen fra tidlig på 1900-tallet finner vi det samme ordet 46 steder. Går vi til New International Version finner vi *trell* nevnt 130 ganger, mens det i New Revised Standard Version finnes 166 steder.

Hvis vi ser på Jewish Publication Societys oversettelse av GT fra 1917 finner vi ordet brukt tre ganger, mens det i 1985-versjonen brukes hele 135 ganger.

I Tyskland ser vi at Luther-Bibel fra 1912 ikke nevner ordet *sklave/sklavin* i det hele tatt, mens den reviderte utgaven fra 1984 nevner ordet 70 ganger. På spansk bruker 1909-utgaven av Reina-Valera *esclavo* eller *esclava* fire ganger, 1960-versjonen bruker ordet 25 ganger, mens ordene opptrer 65 steder i 1995-versjonen.

Vi ser med andre ord et tydelig mønster i hvordan bibeloversettelsene har behandlet ordet *trell* de siste hundre årene. En har gått fra andre positivt ladede ord til det mer negativt ladede *trell/slaveri*. Det samme mønsteret finnes i andre oversettelser (se tabell 1).

Tabell 1. Oversikt over bruken av *schiaivo* og *schiaiva* i italienske oversettelser.

Et hierarki av treller

Det hebraiske ordet *ebed* hadde ikke den utvetydig negative klang i sin opprinnelige kontekst, som *trell* og *slave* har for oss. Mest sannsynlig var det et ord som *ikke* var negativt. Ordet er klart relatert til arbeid, og brukes for å vise en organisasjonsmessig nivåforskjell.

Det har altså vært en tendens til å bruke negativt ladede ord for å oversette et ord som ikke nødvendigvis er negativt, eller kanskje ikke er negativt i det hele tatt. Disse endringene i bibeloversettelser bygger ikke på nye oppdagelser, og så vidt undertegnede kjenner til har det heller ikke vært noen betydelige diskusjoner som har ført til denne forståelsen av ordet.

Når Israels konge kalles 'Guds tjener' er det *ebed* som ligger til grunn for denne tittelen. Israelittene kalles Kongens tjenere og så videre. Det finnes altså ingen som ikke er en annens tjener – eller trell – i et slikt hierarki, i motsetning til det romerske imperiet og det nordamerikanske trellsystemet, der det var tjenere og ikke-tjenere. Det jødiske systemet er altså betraktelig annerledes.

Litt av problemet med de nye oversettelsene er altså at et ord som ikke nødvendigvis er negativt ladet oversettes med et begrep som har en utvetydig negativ konnotasjon i vår tid.

Inkonsekvent oversettelse

Et annet problem er at oversettelsene noen ganger kan være inkonsekvent i bruken av begrepet. Når Moses omtales som Herrens tjener i Josva 1,1 bruker oversettelsen det positivt ladede begrepet *tjener*. I 2. Mosebok 21 derimot brukes et mer negativt begrep. Disse mekanismene må vi være klar over, fordi disse oversettelsene er en del av utgangspunktet for de anklager som rettes mot Bibelen i dag. Vi kan ikke forvente at en moderne leser som leser ordet *trell* skal la være å tenke på moderne slavehandel slik hun kjenner det fra trellhandelen i Nord-Amerika, eller fra Romerriket. Men i realiteten finnes det ikke grunnlag for å anta at det gammeltestamentlige samfunnet fungerte på denne måten.

På bakgrunn av dette bør vi foreslå endringer i hvordan disse begrepene oversettes, noe vi vil komme tilbake til i denne artikkelen.

Gammeltestamentlig kontekst

I en samtale der innvendingen reises om at Bibelen støtter trelldom, er det viktig å vri søkelyset fra hva hvordan vi forstår ordet i vår tid, til hvordan det ble oppfattet i sin opprinnelige kontekst. Hvis vi bruker litt tid på å se på hva vi kan vite om den virkelighet som ordet ble brukt i, finner vi flere viktige opplysninger.

Kan arve

For å forstå de gammeltestamentlige institusjonene dette ordet brukes i, kan vi begynne med å se på patriarkene Abraham, Isak og Jakob. Disse mennene var gjetere eller husholdere. I første Mosebok 15,2 leser vi at Elieser fra Damaskus skulle arve Abrams hus, fordi Abram var barnløs. Elieser omtales som en trell, men skal altså arve hele Abrams hus! I et slavesamfunn slik vi kjenner det er en trellkvinnes barn født som trell. Dette er en sentral mekanisme i et slaverisystem. Men i fortellingen om Elieser^{vi} ser vi altså at en trellkvinne føder en sønn som er i posisjon til å bli arving.

Får tillit

Treller i Bibelen får tillit. Abraham sender sin trell på en reise med ti kameler og dyrebare gjenstander for at tjeneren skal finne ham en hustru. Også romerne kunne noen ganger ha et sterkt tillitsforhold til sine treller. Dette begrenset seg imidlertid som oftest til å ha ansvar for huset mens de var borte. De ville ikke sendt sine treller tusenvis av mil av

gårde med massevis av penger, fordi en visste hva som da ville skje. Hvis en trell var under vanskelige levekår ville han benyttet situasjonen til å rømme. Vi ser også at Abraham gir sine tjenere våpen, noe som indikerer en stor tillit.

Behandles som en bror

Under Moses finner vi den interessante forskriften at israelittene skal behandle den fremmede som bor blant dem som en bror: *Når en innflytter bor i landet hos dere, skal dere ikke undertrykke ham. 34 Dere skal behandle ham som en landsmann. Du skal elske ham som deg selv.*^{vii} Vi leser seinere at: *Den samme rett skal gjelde for dere, enten dere er innflyttere eller født i landet.*

Vi ser altså et sterkt og gjennomgående prinsipp i GT om at de samme rettigheter skal gjelde for innflyttere som for innbyggere, med klare referanser til prinsippet om å elske vår neste som oss selv. Men på samme tid ser vi noen *svakere* reguleringer som tillater å gjøre det de sterkere prinsippene forbyr.

Ulike trelssystemer

Det kan være nyttig å sammenligne ulike slaverisystemer for å forstå hva som egentlig menes når slaveri omtales i GT. Vi skal se på det gammeltestamentlige, det romerske og det moderne slaverisystemet (Nord-Amerika).

På gammeltestamentlig tid hadde tjenere fri hver syvende dag, slik vi leser i det tredje bud^{vii}, og ved høytider. De hadde krav på tilstrekkelig med mat, og det ser ut til at de også hadde samme adgang som frie menn til å reise en klage mot noen i byporten, datidens rettssal. Dette står i sterk kontrast til det romerske slaverisystemet, der slaven ikke hadde noen juridiske rettigheter.

I GT gis trelles en beskyttelse fra uønsket seksuell tilnærming. GT har som kjent flere steder som taler mot uakseptabel seksuell adferd, og trellelene omfattes også av disse.

I Romerriket og i moderne slaveri var kidnapping akseptert som en måte å rekruttere nye trelles. I GT kunne derimot kidnapping medføre dødsstraff. Det finnes ingen beskrivelser av at trelles i GT ble holdt i lenker eller ble sperret inne. Vi kan heller ikke se at de ble mishandlet og behandlet dårlig. Tvert imot finnes det massevis av prinsipper som ville motvirket en slik praksis. Hvis noen for eksempel slo ut en tann eller

ødelagte et øye på en trell måtte de frigi denne. I en romersk rettsal derimot kunne ingen trell avgi vitnesbyrd med mindre denne faktisk hadde gjennomgått tortur, fordi ingen ville tro dem hvis de ikke hadde blitt torturert først.

Som vi har sett er det stor forskjell på hva slaveri innebærer i de ulike samfunn, og dette får betydning for de nyateistiske anklagene mot Biblens Gud.

	OT	Roman	New World
Holiday	Yes	No	Variety
Food enough	Yes	No	No
Legal redress	Yes	No	No
Sexual protection	Yes	No	No
Kidnapped	No	Yes	Yes
Chains	No	Yes	Yes
Torture	No	Yes	Yes
Physical abuse	No	Yes	Yes

Tabell 2. Forholdene for slaver i GT er markant bedre enn i Romerriket og i moderne tid.

Befolkningsandel

Salomo er beryktet for å ha drevet folket sitt hardere enn andre. Han hadde 70 000 bærere og 80 000 steinarbeidere. Han ordnet arbeiderne i skift, slik at de arbeidet én måned i Libanon, og var to måneder hjemme. Det kan ikke akkurat sammenlignes med arbeidet på bomullsmarkene i Sørstatene.

”og han sendte dem i skift til Libanon, ti tusen hver måned. En måned var de på Libanon og to måneder hjemme. (...) Salomo hadde sytti tusen bærere og åtti tusen steinhoggere i fjellet, foruten de arbeidsformennene som stod under fogdene hans. Det var tre tusen tre hundre av dem, og de hadde tilsyn med arbeidsfolkene.” (1. Kongebok 5,14-16)

Noe som også gir oss et klarere bilde av de gammeltestamentlige ordningene er andelen av befolkningen som var underlagt slaveriet.

”Salomo lot nå alle innflytterne i Israel telle – det var etter den tellingen hans far David hadde foretatt – og det viste seg at det var 153 600 mann. Av dem gjorde han 70 000 til bærere, 80 000 til steinhoggere i fjellet og 3 600 til oppsynsmenn som skulle få folk til å arbeide.” (2. Krønikebok 2,17-18)

Når vi sammenligner disse tallene med folketallene fra Davids regjeringstid^{ix} ser vi at disse arbeiderne utgjør mindre enn ti prosent av befolkningen. I Romerriket anslås det til sammenligning at omtrent halvparten av befolkningen var treller^x.

Rømte treller

Flyktninger fikk også en særlig god behandling i GT.

”Når en trell har rømt fra sin herre og søkt tilflukt hos deg, skal du ikke utlevere ham til hans herre. La ham bo hvor han vil i landet ditt, i en av dine byer hvor han helst vil være. Du må ikke være hard mot ham.” (Femte Mosebok 23,15-16)

Det er nærmest umulig å tenke seg at et menneskefiendtlig slaverisystem kan opprettholdes når slavene gis en slik beskyttelse. Hvis en trell var misfornøyd i Israel kunne han ikke bare rømme, han kunne også regne med å bli tatt godt imot. Enkelte vil hevde at dette er en regel som bare gjelder for israelitter, men det er god grunn til å regne med at det også gjaldt innflytterne.

Forskjellen mellom det gammeltestamentlige samfunnet og andre trellordninger er uansett store. I USA kunne en risikere seks måneder i fengsel og en bot på 1 000 \$ om en ikke leverte tilbake en rømt trell. I Hammurabis lover^{xi} er det beskrevet en finnerlønn på to shekel sølv for den som bringer en rømt trell tilbake.

I andre samfunn der slaveri var viktig innførte en med andre ord belønningssystemer for å opprettholde undertrykkelsen. GTs ordninger er fullstendig annerledes.

Eiendom og salg

Vi har vært inne på noen skriftsteder som kan skape et inntrykk av at mennesker kan være andres eiendom. Dette er imidlertid litt mer sammensatt enn som så. Den mest vanlige måten å bli solgt på var ikke at en trell ble solgt av noen andre, men at en solgte seg selv. Josef er i så måte unntaket som bekrefter regelen. Josef ble solgt til noen andre, og dette ble regnet som en fryktelig handling.

“Vi kan ikke forvente at en moderne leser som leser ordet trelleskal la være å tenke på moderne slavehandel slik hun kjenner det fra trellhandelen i Nord-Amerika, eller fra Romerriket.”

I GT selger folk seg selv, eller sine døtre. Når noen selger seg selv som trell er det naturlig å anta at de mener dette vil gi dem en bedre situasjon. Når de selger sine døtre må vi på samme måte kunne anta at fedre flest elsker sine døtre, og at de ønsker det beste for dem. Det er også viktig å være klar over at ekteskap generelt hadde en økonomisk side på den tiden, og at et giftemål nesten var å sammenligne med finansielle transaksjoner. Når en datter skulle giftes bort fikk faren betalt penger for datteren. Når GT snakker om at en far selger sin datter, tenker vi intuitivt at han selger henne til en uviss skjebne hos en slavedriver. Tvert imot har han ved dette sikret framtiden hennes, og hun blir som en hustru. Det vi tenker på som slavehandlere er altså ikke en del av den gammeltestamentlige ordning, der det enkelte individ eller den enkelte familie tar et mer selvstendig valg.

Også i dag snakker vi om kjøp og salg av mennesker. Vi ser det spesielt i idrett, der en klubb kan betale store summer for en utøver. Vi tenker ikke på utøveren som en trell av den grunn, fordi det er arbeidskraften som er til salgs, ikke individet. Dette viser at kjøp og salg av mennesker ikke nødvendigvis trenger å bety at den som selges ikke har noen selvstendige rettigheter. Riktignok hadde herren et visst herredømme over trellens kropp, men som vi har sett er dette et begrenset herredømme.

Mønster fra skapelsen

For å vurdere dette teologisk kan vi vise til Jobs utsagn om menneskeverd:

“Har jeg krenket retten når jeg hadde sak med min trell eller trellekvinne, hva skal jeg da gjøre når Gud står opp som dommer, hva skal jeg svare når han gransker saken? Han som skapte meg i mors liv, har ikke han også skapt den andre? Er det ikke den samme Gud som har formet oss begge i mors liv?” (Job 31,13-15)

Her viser Job til skapelsesperspektivet for å forklare at alle mennesker er like overfor Gud.

Også Jesus viser tilbake til skapelsen når han blir utfordret på hva han lærer om skilsmisse. Han sier at det er på grunn av menneskenes harde hjerter at Moses tillot skilsmissebrev. Men, legger han til, fra begynnelsen var det ikke slik: "Men fra begynnelsen av, ved skapelsen, skapte Gud dem til mann og kvinne."^{xii} Disse menneskene utfordrer altså Jesus med å si at det finnes en regel som tillater skilsmisse. Jesus svarer med å forklare at for å forstå Bibelens teologi må du gå tilbake til utgangspunktet. I utgangspunktet var det ingen skilsmisse, da var det "mann og kvinne". Dette kan vi også gjøre i spørsmålet som slaveri eller polygami. Hvis noen spør deg om det er rett å ha flere koner, kan du gå tilbake til utgangspunktet, og spørre hvor mange koner Adam hadde i Edens hage. Svaret er selvsagt én. I begynnelsen var det heller ikke slaveri, derfor er ikke slaveri en del av utgangspunktet for skaperverket.

I Første Mosebok 1,26 og leser vi at mennesket skulle "råde over" fiskene i havet og fuglene under himmelen og alle dyr som det kryr av på jorden. Dette begrepet finner vi ikke igjen på en stund, før vi leser at mennesker rådet over andre mennesker. Men i begynnelsen var det altså ikke slik. Ordet som oversettes "råde over" er et annet ord enn det som brukes i Første Mosebok 3,16 når Gud sier at mannen skal råde over kvinnen.

Philipp Schaff presiserer at '...i følge Det gamle testamente er ordninger med ufrivillig og vedvarende tjenerskap noe som oppstod etter syndefallet, og opptrer først som en straff og forbannelse.'^{xiv} Schaff var for øvrig en som kjempet mot avskaffelsen av slaveriet.

Hva med NT?

Om GT og slaveri har vi altså sagt at det var tillatt innen de rammer som GT beskriver, men det var ikke en del av det ideelle utgangspunktet. Men hvorfor blir det fortsatt tillatt i Det nye testamentet?

For det første må vi huske på at de første kristne ikke hadde noen rolle som tilsa at de kunne endre samfunnsstrukturene. De befant seg i et samfunn som tillot slaveri, og som kristne hadde de ingen makt til å gjøre noe med det. Det ville neppe være noen god strategi å bestemme seg for å nedkjempe den romerske hær i stedet for å spre evangeliet.

Dersom de første kristne hadde oppfordret trelles til å gjøre opprør,

“De kristne kunne ikke endre det politiske systemet, men de kunne endre hvordan virkeligheten ”på bakken” var.”

ville det sette trellene i stor fare og de ville mest sannsynlig bli henrettet. Argumentet mot NTs syn på slaveri lyder derfor omtrent slik: Det er greit nok at slavene oppfordres til å underordne seg sine herrer, men hvorfor oppfordrer ikke Paulus herrene til å frigi sine slaver?

Et av motargumentene kan være at det i romersk lov var begrensede muligheter til å frigi trelles. Det var for eksempel begrensninger på hvor mange trelles du kunne frigi i ditt testamente. Det var også en lov som sa at frigitte trelles under 30 år aldri kunne regnes som borgere. Dette kan være litt av grunnen til at NT ikke pålegger herrer å frigi alle sine trelles. Det er ikke engang sikkert at det ville være i trelles interesse å bli frigitt. Langt fra alle trelles drev med hardt arbeid eller ble mishandlet. Noen hadde stort ansvar og et godt arbeid. For et fattig menneske på den tiden var slaveriet en måte å få tilgang til mat og husly. Faktisk var det å bli en trelles en såpass reell mulighet for folk at Paulus i første Korinterbrev kapittel 7 advarer frie mennesker mot å bli det. Paulus advarer de kristne mot å bli trelles for andre mennesker: ”Dere er kjøpt, og prisen betalt. Så bli ikke slaver av mennesker.”

Kyssekampanjen

Et underliggende prinsipp i NT er at vi skal elske hverandre slik Kristus har elsket oss. Med dette prinsippet i bunn er det uansett vanskelig å forsvare at trelles er et slags ideal i NT. Dette prinsippet gjelder for alle, både trelles og herrer.

NT lærer dessuten at alle kristne er brødre. De kristne kunne ikke endre det politiske systemet, men de kunne endre hvordan virkeligheten ”på bakken” var. Læren om at alle kristne er brødre og søstre gjorde nemlig at enhver herre nå måtte tenke på sine trelles som søsken. Ikke

bare det, men trellene skulle også tenke på herren på samme måte! Noe som understreker hvordan dette snur opp ned på alt er den nytestamentlige "kyssekampanjen". Både Peter og Paulus oppfordrer alle kristne til å hilse hverandre med et hellig kyss. Dette betød blant annet at jøder måtte kysse hedninger. På samme måte førte det til at herrer måtte kysse sine trelle, og andres trelle. Dette er en nokså radikal praksis med tanke på hvilke koder som gjaldt ellers i samfunnet. Praksisen med hellige kyss var ikke en naturlig del av kulturen, men en radikal forandring.

Dette bør forøvrig utfordre oss i dag til å kysse dem vi minst ønsker å kysse – fordi dette er en del av poenget med ordningen. Den bryter ned sosiale barrierer.

På bakgrunn av dette er det lett å forstå hvorfor kristne ble sett på som så spesielle i sin samtid. Folk så på kristne som umoralske og vulgære fordi de brøt de sosial reglene for samfunnet. I det militære ser vi at det er stor forskjell mellom offiserer og soldater. Hvis noen truer dette skillet så trues hele systemet. På samme måte må vi som kristne la dette utfordre oss til hvordan vi kan utfordre systemer som i dag opprettholder skille mellom mennesker. Den nytestamentlige kyssekampanjen kan hjelpe oss til dette.

Likeverd

Både Efeserbrevet og Kolosserbrevet ender med avsnitt som omhandler forholdet mellom mann og kvinne. I begge brevene går forfatteren så videre med å be trellene underordne seg. I Efeserbrevet henvender Paulus seg så til herrene og sier at de skal gjøre "det samme" for trellene sine. Den mest naturlige forståelsen av dette påbudet er at herrene bes om å gjøre det samme som trellene, noe som er svært radikalt. I tillegg pålegger Paulus dem å ikke true sine trelle. En skulle kanskje forvente han ville forby dem å slå sine trelle. Men når han sier at de ikke engang skal *true* med å slå dem har herrene svært få virkemidler igjen til å holde sine trelle "under kontroll".

Det brevet som sier mest om slaveri er selvsagt Paulus brev til Filemon. Filemon blir bedt om å ta Onesimus tilbake, "ikke lengre som slave, men som noe mye mer – som en elsket bror". Dette betyr at selv om Onesimus' juridiske status ikke ble endret, og det kunne den muligens ikke, så blir Filemon oppfordret til ikke lengre å behandle ham som en trelle men som en elsket bror.

Brødrekjærligheten er den mest grunnleggende nytestamentlige holdning og respons til slaveriet. Utsagnet "Am I not a man and a brother?" ble en av de fremste slagordene for de som kjempet mot slaveriet i USA. Denne avvisning av slaveriets gradering av mennesker og klare oppmuntring til å se på alle kristne som brødre, finner altså en svært tydelig forankring både i GT og NT.

En avsluttende kommentar til dette temaet er at mange i dag vil bruke slaveriet som et eksempel på at Bibelens etikk er primitiv, og at vi i dag må bevege oss videre fra dette stadiet og skape vår egen etikk. Denne artikkelen viser at dette ikke trenger å være et gyldig argument. Vi ser snarere at Bibelens etikk er overlegen de slaverisystem vi kjenner fra nyere sivilisasjoner.

Peter J. Williams
pjwt1004@cam.ac.uk
Warden of Tyndale House

Artikkelen er en avskrift av et foredrag Williams holdt på European Leadership Forum i Eger, Ungarn. Gjengitt med tillatelse av opphavsmannen.

Fotnoter

- i. Hitchens, Christopher. *God Is Not Great: How Religion Poisons Everything* (Twelve Books, Hachette Book Group, 2007) s. 100.
- ii. Harris, Sam, *Letter to a Christian Nation* (Bantam Press, 2007) s. 14.
- iii. Harris siterer opprinnelig Revised Standard Version (RSV) i dette sitatet.
- iv. *Prima Facie* er slik noe ser ut ved første øyekast, altså før en har sett mer analytisk på en hendelse eller et argument.
- v. I denne artikkelen bruker oversetteren vanligvis *trell*, mens *slave* brukes i noen sammenhenger. I Det norske bibelselskapets nye oversettelse brukes for øvrig *trell* i GT og *slave* (fra greske *doulos*) i NT.
- vi. Vi kan også se at Jakobs trellkvinne Bilah og Silpas barn blir regnet som arvinger (1. Mosebok 30).
- vii. Tredje Mosebok 19,33-34.
- viii. Andre Mosebok 20,10.
- ix. Her finnes det to ulike tall å gå ut fra, men resultatet blir om lag det samme.
- x. Dette tallet varierte selvsagt i ulike perioder av det romerske imperiet.
- xi. Hammurabi var konge i Babylon fra 1792 til 1750 f.kr. Han nedtegnet en rekke lover på en steintavle som ble gjenoppdaget i 1901. Dette er en av de eldste lovsamlinger vi kjenner til.
- xii. Mark 10,1-9.
- xiii. Tredje Mosebok 25,43-46.
- xiv. Philip Schaff, *Slavery and the Bible. A Tract for the Times*, s. 14. Boken kan leses gratis på nett her: <<http://www.archive.org/stream/slaverybibletrac00scha#page/n5/mode/2up>>.